

■ Fekete Balázs

A jogi átalakulás határai – egy jogcsalád születése 1989 után Közép-Kelet-Európában –

H. Szilágyi István grafikája

I. Bevezetés

Az összehasonlító jogtudomány alapvető feladatának a különféle nemzeti jogok közös jellemzőinek feltárását és megismerését tekintette.¹ E közös jellemzők alapján lehetséges olyan átfogó következtetéseket levonni, amelyek lehetővé teszik azt, hogy a látszólag elkülönülő nemzeti jogrendszerek mögött rejtőző közös gyökereket és fejlődési irányokat megismerjék. A XX. század elején a komparatisták azt várták új megközelítésmódot és módszert alkalmazó jogtudományuktól, hogy segít saját nemzeti joguk tökéletesítésében és további fejlesztésében. Ezt azért lehetett remélni, mert az összehasonlító jogtudomány szemlélete lehetőséget teremtett arra, hogy a nemzeti jogtudományok kitekintsenek és kilépjenek saját fogalmi rendszerükből. A kifelé fordulásra az eltérőnek vélt külföldi jogintézmények vizsgálata és összehasonlítása teremtett lehetőséget. A század elején titkon abban bíztak az összehasonlító jogtudomány művelői, hogy egy nem túl távoli jövőben létre jöhet a *droit commun législatif*-on – azaz közös törvényhozói jogon – alapuló nyugat-európai jog. Az összehasonlító jogtudomány elsőrendű céljai között szerepelt ebben az időszakban a közös törvényhozói jog részletes feltárása, megismerése és elfogadtatása.

A közös törvényhozói jog megismerésének érdekében a jogtudósok a magánjogi sajátosságok vizsgálatát részesítették kiemelt figyelemben.² Ez a magánjogi megközelítésmód a szocialista jogok részletes megismeréséig meghatározta az összehasonlító jogi kutatások szemléletmódját. Mind-

¹ L.: Eduard Lambert „Conception générale et définition de la science du droit comparé” in *Rechtsvergleichung*, szerk. Konrad Zweigert és Hans Jürgen Puttfarcken (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft 1978) 30–51. o.

² Többek között vö.: Eduard Lambert *Études de droit commun législatif ou de droit civil comparé* (Paris: V. Girard et Brière 1903)

egyik rendszerezési kísérlet, ami ebben a korszakban született, a magánjogi jellemzők csoportosítása alapján igyekezett a vizsgált jogrendszereket rendszerbe foglalni.³ A szocialista jogokkal kapcsolatos kutatások irányították a figyelmet arra, hogy bizonyos esetekben a kizárólag a magánjogra alapuló megközelítésmód nem lehet hatékony és mindenben elégséges. A szocialista jogok sajátosságait – amelyek megkülönböztették a római-germán és *common law* eredetű jogoktól – nem lehetett kizárólag csak a magánjogi jogintézmények összehasonlító elemzése alapján meghatározni. Így a szocialista országok jogának kutatása azt igényelte, hogy az összehasonlító jogtudomány az addig alapvetően magánjogon alapuló eszköztárát kiegészítse más típusú – a magánjogi szemléleten kívül álló – kérdések vizsgálatára is alkalmas kutatási módszerekkel. Ezért az 50-es évektől kezdve megjelent a jogrendszerek háttérben meghúzódó általános társadalmi és jogi alapelvek vizsgálatát is előtérbe helyező szemléletmód.⁴ Ezt a megközelítésmódot egészítette ki a közjogi jellemzők vizsgálata,⁵ ami a szocialista jogok erőteljes államjogi-közjogi szemléletével függött össze. Az alapvetően közjogi szemléletű jogokat a közjogi jellemzők, leginkább az államszervezés alapelveinek vizsgálatával lehetett csak megfelelően megismerni és bemutatni. Ennek következtében a szocialista jogok vizsgálatának szükségessége az összehasonlító jogtudomány megismerési lehetőségeit jelentősen kiszélesítette, a figyelmet a magánjogi kérdések mellett az általános társadalomszervező elvek és jogi alapelvek, valamint az utóbbiak mentén a közjogi kérdésekre is ráirányította.

Ez a felfogás jogi alapelvek esetében nem kizárólagosan a klasszikus magánjogi eredetű alapelvek vizsgálatát részesítette előnyben – a szocialista jog közjogi szemlélete miatt –, hanem az állam és jogrendszer felépítését és működését meghatározó elveket. Napjaink közép-kelet-európai jogrendszereinek vizsgálatát ezért érdemes az előbb bemutatott, a társadalmi és jogi alapelveknek is figyelmet szentelő kutatási módszer tapasztalatai alapján megkezdni. Az előbb bemutatott komplex megközelítésmód felhasználását továbbá az is indokolja, hogy a szocialista jogokról folytatott vita bemutatta a klasszikus értelemben felfogott összehasonlító jogi módszer hiányosságait. Bizonyos esetekben, amikor egy jogrendszer sajátossága nem egyedi magánjogi jellegű felvetéseiben vagy intézményben rejlik, hanem egy új típusú és eltérő ideológia mentén kialakult jogi szemléletmódban, a hagyományos, magánjogra alapozott összehasonlítás nem volt képes teljes és minden sajátosságra kiterjedő összképet felvázolni.

³ A jogrendszerek csoportosításának lehetőségeiről I. pl. Arminjon-Nolde-Wolff *Traité de droit comparé* (Paris: Librairie Général de Droit et Jurisprudence 1950) 42–53. o.

⁴ Vö.: René David *Traité élémentaire de droit civil comparé* (Paris: Librairie Général de Droit et Jurisprudence 1950) 224–226. o.

⁵ A közjogi kérdésekre irányította a figyelmet J. Hazard *Communists and their law* (Chicago-London: University of Chicago Press 1969)

1989 után Közép-Kelet-Európa politikai és társadalmi viszonyai alapvetően megváltoztak.⁶ Rövid idő alatt eltűntek a népi demokráciák – a Szovjetunió szatellit-államai – és eltűnt velük együtt Európa e részéből a szocialista jog is. A volt népi demokráciák egy bő évtized alatt szinte teljesen átformálták jogrendszereiket a nyugati demokratikus államok jogrendszereinek mintájára. Ezt az átalakulási folyamatot átfogóan még nem vizsgálta az összehasonlító jogtudomány.⁷ Születtek egyes rész kérdésekről tanulmányok, de magát az átalakulást még sosem vizsgálták a maga teljességében.

II. A szocialista jogcsalád

Az összehasonlító jogtudomány alapfeltevése szerint egyes tudományosan meghatározható ismérvek alapján az eltérő nemzeti jogokat közös jellemzőik alapján nagyobb – a nemzeti jogokon túlmutató – egységekre lehet tagolni. Ezek a nagyobb egységek, amelyeket az összehasonlító jogtudomány művelői különféle – gyakran önkényesnek tűnően kiválogatott – jogi jellemzők csoportosítása alapján alkottak meg, az összehasonlító jogtudomány fejlődése során különböző megnevezéseket kaptak. René David a nemzeti jogrendszerekből alkotott nagyobb egységeket jogcsaládoknak nevezte, és rendszerében a jogrendszerek osztályozásának alapját a jogcsaládok stílusjegyei alkották. A jogcsaládok stílusjegyei a nemzeti jogokban fellelhető, és egymáshoz nagymértékben hasonló olyan állandó elemek összességét jelentik, amelyek jogi természetük mellett szorosan kapcsolódnak az adott civilizációhoz és gondolkodásmódhoz is.⁸ David egy korábbi művében már utalt arra, hogy a jogrendszerek osztályozásánál mindig kiemelt figyelmet kell fordítani azokra az eszmékre is, amelyek a jogrendszerek elméleti háttérét alkotják.⁹ Ebből következik az, hogy a stílusjegyek fogalma sosem szűkíthető le kizárólagosan a tételes jogi jellemzők összességére, hanem minden esetben kapcsolatban áll a jogrendszert megalapozó elméleti-ideológiai háttérrel is. Ezekből az elméleti-ideológiai előfeltevésekből következnek azok az általános társadalmi és jogi alapelvek, amelyek magának a jogrendszernek az alapjait alkotják.

Az összehasonlító jogtudomány történetében komoly előrehaladást jelentett a különféle ideológiai szempontok vizsgálata. Ezt a szemléletmódot egészítette ki a társadalomszervező- és jogi alapelvek felé forduló fokozott érdeklődés. Ez a felfogás lehetővé tette azt, hogy a komparatisták ne kizárólag a jog formális tulajdonságainak az összehasonlítására koncentráljanak, hanem a jog formális jel-

⁶ A rendszerváltások történetéről l. pl.: Norman Davies *Europe, a history* (New York: BCA 1996) 1057–1136. o. és Niederhauser Emil *Kelet-Európa története* (Budapest: MTA Történettudományi Intézet) 307–327. o.

⁷ L. pl.: Ajani „La circulation des modèles dans le droit post-socialiste” *Revue Internationale de Droit Comparé* 46 (1994) 1087–1105. o.

⁸ René David *A jelenkor nagy jogrendszerei* (Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1977) 25–26. o.

⁹ René David *Traité élémentaire...*, 226. o.

lemzőit meghatározó eszmei hátteret is figyelembe vegyék. Így az összehasonlító jogtudomány megismerési lehetőségei jelentősen bővültek. A szocialista jogcsalád vizsgálata az ideológiai jellemzők vizsgálatán túl azonban más tanulságot is tartogat napjaink összehasonlító jogászai számára. A negyven év története teljesen nyilvánvalóvá tette azt, hogy a hangzatos jogi deklarációk és kimunkált álláspontok mögött egy teljesen eltérő képet mutató joggyakorlat húzódik meg. A szocialista országok hatóságainak joggyakorlata,¹⁰ valamint a sajátos „társadalmi jogkövetés”¹¹ egyes esetei arról tanúskodnak, hogy a marxista-leninista gondolkodásból kifejlődő szocialista jogfelfogás – ami társadalmi és jogi alapelvekkel igen precízen leírható – és a joggyakorlat között számos esetben igen mély szakadék tátongott. A joggyakorlat ilyen fokú eltávolodása az elméleti és ideológiai alapoktól – ami talán a szocialista jogcsalád egyik sajátos stílusjegye is lehet – arra inti a kutatókat, hogy az összehasonlító jogi elemzéseknél egyes esetekben szükséges lehet a joggyakorlat vizsgálata is, és ezért a jogszociológia módszereit és eredményeit is érdemes felhasználni a „hagyományos” összehasonlító jogi eszközök mellett.

A szocialista jogcsaládot már számos munka elemezte részletesen.¹² Hosszú folyamat után, ahol a szocialista jog értelmezésére több, egymással versengő felfogás tartott igényt,¹³ a tudományos közvélemény a René David nevéhez kapcsolódó felfogást fogadta el uralkodó paradigmának. Ez a szemlélet a szocialista jogot ideológiai megalapozottsága és elméleti előfeltevései felől közelítette meg, és határolta el a nyugati jog két nagy jogcsaládjától. Abban az esetben, ha ezt a szemléletmódot elfogadjuk, akkor teljesen megalapozottan lehet feltenni azt a kérdést, hogy mi történt 1989 után a közép-kelet-európai országok jogrendszerével. A szocialista jogszemlélethez kapcsolódó ideológiával együtt vajon a szocialista jogcsalád összes jellemzője eltűnt a térségből és szerepét a nyugati jogi jogtípus vette át? Vajon a volt szocialista országok a XXI. század elejére jogrendszereiket olyan mértékben átalakították, hogy a térség egyértelműen a római-germán jogcsalád részévé vált? Esetleg egy új, sajátos jellemzőkkel rendelkező jogcsalád született Európa „köztes területein”, ami mind a nyugati jog, mind a szocialista örökség egyes elemeit egyesíti? A kérdéseket tovább bonyolítja a szocialista jogcsaládhoz kapcsolódó sajátos joggyakorlat is, aminek a továbbéléséről még igen keveset tudunk.

¹⁰ Vö. többek között: Courtois-Werth-Panné-Bartosek-Margolin-Paczowski *A kommunizmus fekete könyve* (Budapest: Nagyvilág 2000) 193–210. o. és 406–415. o.

¹¹ Pl. a magyar vállalati vezetők jogtudatát mutatja be részletesen, és közöl meglepő következtetéseket: Sajó András „A jogi nézetek rendszere a gazdasági vezetők tudatában” *Állam- és Jogtudomány* XXIV/4 (1981) 608–637. o.

¹² Többek között: René David *A jelenkor...*, 129–250. o.; Gessner-Hoeland-Varga *European Legal Cultures* (Aldershot-Singapore-Sydney: Dartmouth 1996) 224–241. o.; J. Hazard *Communists and ...*; K. Zweigert-H. Kötz *An Introduction to the Comparative Law*, Vol. I.: The Framework (Amsterdam-New York-Oxford: North Holland Publ. Comp. 1977) 293–352. o., ill. Christopher Osakwe „Introduction: The greening of socialist law as an academic discipline” *Tulane Law Review* 61 (1987), 1257–1278. o.; Péteri Zoltán „The reception of soviet law in Eastern Europe” *Tulane Law Review* 61 (1987), 1397–1412. o.

¹³ Ezekről a különféle felfogásokról I. részletesen Christopher Osakwe „Introduction: The greening of ...”, 1257–1261. o.

III. A posztoszocialista jogcsalád

1. Alapkérdések

A posztoszocialista országok jogrendszereinek összehasonlító vizsgálatát két, alapjaiban eltérő kiindulópontból lehet megkezdeni. Az egyik a hagyományos, a jogszabályokat és azok elméleti háttérét és vonatkozásait előtérbe helyező szemlélet, a másik pedig az összehasonlítás kérdéseit a joggyakorlat elemzésén keresztül megközelítő felfogás. Ez a tanulmány az átalakulás kérdéseit az előbb említett hagyományos megközelítés segítségével kívánja vizsgálni, olyan módon, hogy egyes esetekben utal – természetesen a teljesség igénye nélkül – a joggyakorlat problematikáira is. Feladatának az átfogó elemzés helyett a probléma egy olyan lehetséges értelmezésének kialakítását tekinti – az összehasonlító jogtudomány hagyományos keretei között megmaradva –, amely a későbbiekben talán az átfogó igényű elemzések elméleti keretének kiindulópontjává is válhat majd.

Abban az esetben, ha abból indulunk ki, hogy a jogcsaládok hasonlóságainak és eltéréseinek kutatása során az első lépés a jogtípus¹⁴ sajátosságainak feltárása, akkor a kutatást az általános érvénnyel rendelkező társadalomszervező elvek és azok szorosan vett jogi vetületeinek megismerésével kell kezdeni. Ezek az alapvető társadalomszervező és jogi elvek leginkább az alkotmányok általános rendelkezéseiből – preambulumok, bevezetések – ismerhetők meg. Az alkotmányok szövege mindig a létrehozatala során uralkodó politikai akaratot tükrözi, és így bemutatja a társadalom elképzeléseit a társadalomszervezés legalapvetőbb kérdéseiről is. Ezért az Európa „köztes területein”¹⁵ elhelyezkedő volt szocialista országok rendszerváltást követően megalkotott új alkotmányainak összehasonlító vizsgálatával lehet majd pontos képet kapni arról, hogy a szocializmus összeomlása után milyen irányba, melyik jogtípus sajátosságai felé indult el a vizsgált országok jogrendszereinek fejlődése.

¹⁴ A jogtípus fogalmának kimunkálását René David nyugati jogról írott tanulmánya, és a szocialista tapasztalatok indokolják. Az elemzések abba az irányba mutatnak, hogy érdemes elkülöníteni a jogcsaládok mellett egy nagyobb egységet is; a jogtípust. A jogtípus a jogcsaládok olyan legalapvetőbb, gyakran ideológiai és társadalmi jellemzőit foglalja össze, amelyek több jogcsalád közös, elméleti alapfeltevéseinek összességét alkotják. Így sorolható egymás mellé – René David nyomán – a nyugati jogtípusba a római-germán és a common law jogcsalád, a szocialista jogtípusba pedig a szovjet és a közép-kelet-európai népi demokráciák joga. Vö.: Péteri Zoltán „The reception of ...” és René David „Existe-t-il un droit occidental?” in *XXth Century Comparative and Conflicts Law: Legal Essays in Honour of H. E. Yntema* ed. A. von Mehren, J. Hazard (Leyden.: Sythoff 1961) 56–64. o., valamint K. Zweigert-H. Kötz *An Introduction to...* 312–315. o.

¹⁵ Vö.: Szűcs Jenő „Vázlat Európa három történelmi régiójáról” *Történelmi Szemle* 3 (1981) 313–359. o.

2. A jogcsalád földrajzi helyzete

A feltételezett posztszocialista jogcsalád vizsgálatánál első lépés a jogcsalád földrajzi helyzetének meghatározása azért, mert a kutatás tárgyát alkotó országokat célszerű pontosan meghatározni. A kiindulási pont – a múlt ismeretében – a közép-kelet-európai szocialista országok – azaz a szocialista jogtípus egy részét alkotó népi demokráciák – összessége, valamint a komoly nyugati hagyományokkal rendelkező Baltikum. Az egykori népi demokráciák közelmúltját áttekintve jelentős hasonlóságokat lehet felfedezni. A volt népi demokráciák megközelítőleg azonos időszakban, 1989 és 1990 között szabadultak fel a társadalmi és politikai életüket teljes mértékben meghatározó szovjet befolyás alól. Ezt a jelenséget a közép-kelet-európai rendszerváltás folyamatának nevezik. Napjainkban ezeket a rendszerváltó országokat gyakran posztszocialista országoknak nevezi a tudományos közvélemény. A posztszocialista meghatározás azt jelzi, hogy ezek az országok – a deklarációk szintjén mindenképpen – már maguk mögött hagyták a szocialista típusú állami berendezkedést, de a jelen jogi berendezkedése kapcsán még sok kérdés tisztázásra vár. Napjaink egyik legfontosabb jogi problémája a térségben az európai integrációhoz kapcsolódó jogharmonizációs és jogátvételi kötelezettségek teljesítése. E folyamat során a volt szocialista országoknak a római-germán jogcsalád számos jogintézményét – amelyek közül több az elmúlt ötven év fejlődésének eredménye – kell majd jogrendszereik részévé tennie.

Ha az előbb említett közös hasonlóságot – a szovjet befolyás alóli egyidejű felszabadulást – tekintjük kiindulási alapnak, akkor a következő 13 ország alkothatja a posztszocialista jogcsaládot; Észtország, Lettország, Litvánia, Lengyelország, Csehország, Szlovákia, Magyarország, Románia, Szlovénia, Horvátország, Szerbia-Montenegró, Albánia és Bulgária.

A következő kérdések merülhetnek fel az előbbi felsorolással kapcsolatban: miért nincs a felsorolt posztszocialista országok között Macedónia és Bosznia-Hercegovina, a két volt jugoszláv tagköztársaság? Elméletileg ebben a sorban lenne a helyük, de mindkét állam politikai stabilitása napjainkban igen bizonytalan. Ezért ezeknek, Macedóniának és Bosznia-Hercegovinának csak a közelmúltban adódott lehetősége arra, hogy jogrendszerének végleges átfarmálását és kialakítását megkezdjék. Ennek az a következménye, hogy ma még nem lehet pontos képet kapni a két volt jugoszláv tagköztársaságban zajló jogi folyamatokról. Talán egy-két éven belül már lehetséges lesz jogrendszereik vizsgálata.

3. A jogcsalád története

A későbbi következtetések megalapozásának feltétele az előbb felsorolt országok politikai átalakulásának és az átalakulás alkotmányjogi vonatkozásainak ismerete. Közös jellemzőként először az állapítható meg, hogy a térségben a rendszerváltások folyamata a szocialista alkotmányok fokozatos – gyakran több lépcsőben történő – megváltoztatásával kezdődött meg. A legtöbb közép-kelet-

európai országban e változtatások után 1990 és 1992 között fogadták el az új alkotmányokat,¹⁶ amelyek mint az új társadalmi berendezkedés alapokmányai, a szocialista múlttal való végleges szakítást jelképezték. Kivétel Lengyel- és Magyarország, ahol az alkotmányozás folyamata többszörösen összetett társadalmi és politikai feltételek között kezdődött meg. Lengyelországban a belpolitikai helyzet miatt csak 1992. október 17-én fogadták el az ún. „Kis-Alkotmányt”, ami számos, az állami berendezkedéssel kapcsolatos szabályt rögzített, de önmagában még nem tekinthető új alkotmánynak. Az új alkotmány elfogadására csak 1997-ben került sor. Ezzel ellentétben Magyarországon a politikai erők még mindig nem tudtak megállapodni az új – szocializmus utáni – alkotmány kidolgozásának alapelveiben sem, így még mindig az 1949. évi XX. törvény van hatályban. Azonban e törvény szövegét egy mondat kivételével, ami a fővárost nevezi meg, több hullámban teljesen megváltoztatta a magyar Parlament azért, hogy mindenben megfeleljen a megváltozott körülmények által támasztott követelményeknek.¹⁷

A szocialista alkotmányok fokozatos módosítása 1989 második felében kezdődött akkor, amikor Közép-Kelet-Európa számára nyilvánvalóvá vált, hogy a „klasszikus” értelemben felfogott szovjet korszaknak vége. A népi demokratikus országokban már a nyolcvanas évek második felében elkezdődött az addig a szocialista elvek mentén felépülő társadalom lassú, alig észrevehető átrendeződése. Ez az átrendeződés egyrészt a belső ellenzék formálódásában, másrészt a gazdasági rendszer nyugati típusú reformjában volt tetten érhető. Országonként eltérő intenzitású volt ez a folyamat, de a számtalan nehézség ellenére lassan megkezdődött a közép-kelet-európai társadalmak fokozatos átalakulása. Ezeket a társadalmi változásokat emelték jogi szintre az 1988 és 1989 között történt alkotmánymódosítások.¹⁸

Az ebben a korszakban született alkotmánymódosítások közös jellemzője az, hogy legelső lépésként hatályon kívül helyezte a szocialista állam kifejezést és a hozzá kapcsolódó fogalmakat. Jó példa erre az 1989 novemberében elfogadott csehszlovák alkotmánymódosítás,¹⁹ amely eltörli a Kommunista Párt vezető sze-

¹⁶ Bulgáriában 1991. július 12-én, a Cseh Köztársaságban 1992. december 16-án, Észtországban 1992. július 4-én, Horvátországban 1992. december 22-én, Litvániában szintén 1992. november 6-án, Szlovéniában 1991. június 25-én, Romániában 1991. november 21-én fogadtak el új alkotmányt.

¹⁷ Az 1989-es magyar alkotmánymódosításokról I. részletesen: *Democratic changes in Hungary* (Basic Legislations on a Peaceful Transition from Bolshevism to Democracy) Ed.: Vanda Lamm and Géza Kilényi (Budapest: Public Law Research Center of the Hungarian Academy of Sciences 1990)

¹⁸ Vö.: Andorka Rudolf „Változások és állandóságok a magyar társadalomban a rendszerváltás óta” *Magyar Szemle* 10. 1012–1023. o.

¹⁹A Csehszlovák Szocialista Köztársaság 1960. július 11-én elfogadott alkotmánya a következő rendelkezéssel kezdődik: I. fejezet (A társadalmi rend) 1. cikk (1) *A Csehszlovák Szocialista Köztársaság a munkások, a parasztok és az értelmiség munkásosztály vezette szilárd szövetségen alapuló szocialista állam; az 1992. december 16-án elfogadott alkotmány a következőképpen rendelkezik: I fejezet (Alaprendelkezések) 1. cikk A cseh köztársaság szuverén és demokratikus jogállam, amely az emberi jogok és szabadságjogok tiszteletben tartásán alapul.*

repére és a marxizmus-leninizmusra való összes utalást. Szlovéniában 1989 és 1990 májusa között törölték az összes szocialista jelzőt az alkotmányból, deklarálták az eszmék egyenjogúságát, és törvényt hoztak a kommunista pártszervezési módszerek ellen. Jugoszláviában már 1988-ban megváltoztatták az alkotmány egynegyedét azért, hogy tökéletesen megfeleljen a piacgazdaság elvárásainak. Ezek a kiragadott példák azt illusztrálják, hogy az ún. szocialista vagy „népi” demokratikus országok, ahogy arra lehetőségük adódott, azonnal felszabadították jogrendszereiket és jogéletüket az azt addig alapjaiban meghatározó, a marxista-leninista ideológiával szoros kapcsolatban álló fogalmak uralma alól.

Általánosan elfogadott összehasonlító jogi alaptételnek számít az a megállapítás, hogy a szocialista jogtípus fő jellemzője a marxista-leninista ideológia alapján megalkotott társadalomszervezési elmélet és ennek jogi vetülete; a szocialista törvényesség volt.²⁰ Az előbbieken bemutatott példák azt illusztrálták, hogy a népi demokratikus országok sietve úgy formálták át alkotmányaikat, amikor ezt a nemzetközi környezet lehetővé tette számukra, hogy a szocialista jogtípusra jellemző minden fontos és jellegzetes fogalom eltűnjön belőlük. Ez a mozzanat a szocialista jogtípus örökségével való szándékos szakítást jelzi, és a közép-kelet-európai országok jogának teljes átalakulását vetíti előre. A legfontosabb kérdés a következőkben az, hogy ez az átalakulás egy új jogtípus születését is jelenti-e egyben, vagy a volt népi demokráciák megkíséreltek visszatérni a komoly történelmi hagyományokkal és beágyazottsággal rendelkező nyugati jogi hagyományaikhoz.²¹

4. A három balti állam átalakulásának sajátosságai

Érdemes kitekinteni a három balti állam rendszerváltási folyamatának alkotmányjogi vonatkozásaira is.²² Ez a kitekintés hozzájárulhat a posztszocialista jogcsalád összképének további árnyalásához és gazdagíthatja a róla kialakuló képet. A három balti állam XX. századi történelme önállóságuk megszerzésének, majd elvesztésének jegyében telt. 1940-ben a Szovjetunió bekebelezte a balti államokat és a háború vége után is megtartotta, mint a Szovjetunió szocialista tagköztársaságait. A megszállás évtizedeiben a szovjet vezetés a balti államok nemzeti ön-

²⁰ A szocialista törvényességről I. részletesen: Szabó Imre *Jogelmélet* (Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1977) 47–49. o.

²¹ A nyugati jog jogtípusához való visszatérést azért lehet felvetni, mert az elfogadott tény, hogy a Közép-Kelet-Európai országok a szocializmus előtt a nyugati jog jogtípusának szervező elvei szerint építették fel jogrendszereiket.

²² L. részletesen: *The Baltic States at Historical Crossroads* ed.: Dr. Tálaus Jundizs (Riga: Academy of Sciences of Latvia 1998) különösen: Ineta Ziemele „The role of state continuity and human rights in matters of nationality in Baltic States” in *The Baltic States at...* 248–272. o., kül. 252–254. o. és Juri Cibopuu „The new Estonian constitution of 1992 in the context of European law” in *The Baltic States at...* 214–231. o.

azonosságának felmorzsolására törekedett. Ezekben az években leginkább a Baltikumban a nemzeti kultúra legfontosabb pillérének számító, nemzeti nyelvek fokozatos eljelentéktelenítésére és ellehetetlenítésére tett célzott kísérletet a szovjet rendszer.

A három balti állam 1989 utáni történelme – amit a jelen keretek között nem lehet részletesen bemutatni – komoly tanulságokat hordoz, és az itt markánsan megjelenő, és ezért jól megfigyelhető folyamatok sokat segíthetnek a poszt-szocialista jogcsalád egészének megértésében. A legfontosabb tanulságok a poszt-szocialista jogcsalád szempontjából a balti államok történelmének vizsgálata után a következők. Mindhárom ország politikai vezetése fontosnak tartotta azt, hogy államisága önállóságát jogi érvekkel is megfelelően alátámassza. Ezek a jogi érvelések minden esetben a történelmi kontinuitásra, és annak korábbi jogi dokumentumaira épültek. Ennek legszemléletesebb példája az, hogy az új észt alkotmányt, az 1938-as alkotmány rendelkezései szerint pontosan eljárva, népszavazással léptették életbe. Az egész jogcsaládra nézve ebből az a következtetés vonható le, hogy a jogcsaládhoz tartozó országokban lezajlott rendszerváltási folyamatban a jog minden esetben kiemelt szerepet kapott. A volt szocialista országok nagy része kínosan ügyelt arra, hogy az „új” társadalmi berendezkedés kialakításának folyamatában jogászai szemmel egyetlen hibát se lehessen felfedezni. A rendszerváltáshoz kapcsolódó jogi folyamatok, ahogy ezt a Baltikumban is meg lehetett figyelni, szoros kapcsolatban álltak a történelmi dokumentumokkal, és gyakran magával az adott ország történelmével is. Ezért meg lehet azt állapítani, hogy a rendszerváltási folyamatban a jogi elemek gyakran találkoztak vagy keveredtek a történelmi kontinuitás hangsúlyozásával.

5. A poszt-szocialista jogok közös jellemzői

Egy jogcsalád alapos megismeréséhez először azt a jogtípust kell megismerni, amelyhez a vizsgálni szándékozott jogcsalád maga is tartozik. Egy jogtípus tulajdonságait leginkább a jogtípusra jellemző általános társadalomszervező elvekkel és az ezekből következő alapvető jogi elvekkel lehet bemutatni. Ezeknek az elveknek a vizsgálata teremti meg azt a keretet, amely segítségével a vizsgált jogcsalád stílusjegyei meghatározhatók. Minden esetben a jogtípus jellemzőiből kiindulva lehet a jogcsalád szintjén megjelenő kérdéseket tárgyalni. Ezek az alapvető elvek, amelyek meghatározzák a jogtípust, az alkotmányok összehasonlító vizsgálatából ismerhetők meg legfőképpen. Ezután az összehasonlító vizsgálat után lehetséges majd megválaszolni azt a kérdést, ami a poszt-szocialista országok nyugati jogi jogtípussal kapcsolatos viszonyára vonatkozik. Vajon visszatértek-e a XX. és XXI. század fordulóján a volt szocialista országok – a történelmi hagyományaikban mélyen beágyazott – nyugati jogi jogtípus alapelveihez, és egyben újra részévé váltak-e a római-germán jogcsaládnak is?

6. Az általános társadalomszervező elvek

Érdeemes a jogcsalád vizsgálatát az általános társadalomszervező elvek vizsgálatával kezdeni. Az már az alkotmányozási folyamat vizsgálatánál láthatóvá vált, hogy a posztoszocialista országok szakítottak a szocialista jogtípusra jellemző ideológiával. Ez előre vetíti az előbbieken jelzett, a nyugati jogi jogtípussal kapcsolatos kérdéseket. Az előbbieken a jogtípussal kapcsolatban feltett kérdés megválaszolásához a rendszerváltás utáni alkotmányok preambulumait kell összehasonlító vizsgálat alá vonni. E vizsgálat segítségével feltárulhatnak a vizsgált országok jogát meghatározó általános társadalmi és jogi feltételek, és azok alapvető megfogalmazásai.

Érdeemes először áttekinteni azt, hogy az alkotmányokban hogyan jelenik meg a történelmi múlt. A történelmi hivatkozások vizsgálatának fontosságát már a jogcsalád rövid, 1989 utáni történelmének tanulságai is előre vetítik. A vizsgált országok közül Románia, Lettország és Magyarország alkotmányának preambulumban nem lehet kifejezett, az adott ország történelmi múltjára vonatkozó utalást találni. A többi posztoszocialista ország alkotmányában – bár az utalások súlya és szerepe gyakran eltérő – mindig találhatók különféle történelmi utalások. Ez az ún. „történelmi utalás” lehangsúlyosabban a horvát alkotmányban jelenik meg. A horvát alkotmányozó külön fejezetet szentelt a történelmi alapkérdéseknek, és ez a fejezet egyben megfelel célja és stílusa miatt magának az alkotmány preambulumának is. Ez a fejezet részletekbe menően bemutatja azt, hogy milyen módon élt folyamatosan a „horvát nép történelmi jogán alapuló államának az eszméje”²³ az európai történelem folyamán. Az érvelés a VIII. században alapított fejedelemségektől, a Pragmatica Sanctión keresztül az 1991-ben tartott első szabad választásokig vezeti le részletesen a történelmi horvát államiséget. Érezhető, hogy ez az érvelés kívánja legitimálni a jelenlegi, önállóságát visszanyert horvát államot. A horvát alkotmány bevezető részében a történelmi folytonosságra alapozott állami legitimitás igénynek legtisztább, és egyben legegyszerűbb jogi megfogalmazását találhatjuk meg.

Érdeemes más példákat is tanulmányozni azért, hogy a jelenség – a történelmi kontinuitás felvállalása, és legitimáló eszközként való elfogadása – a maga teljességében megismerhető legyen. Az újjáalakult szlovák állam alkotmánya „Cirill és Metód szellemi hagyatékának, és a Nagymorva Birodalom örökségének értelmében”²⁴ kívánja az önálló állami létet igazolni. A bolgár alkotmány, amely a legkevésbé hangsúlyozza a történelmi múltat, egy mondatban mégis utal a történelmi és jogfolytonosságra. A bevezető rész: népképviselőként mégpedig a „...a Hetedik Nagy Népgyűlés népképviselői”²⁵...-ként határozza meg az alkotmányozókat. Ez azt jelzi, hogy az alkotmányozás történelmi és jogi értelemben is legitim azért, mert a bolgár történelemben alkotmányozó szerepet betöltő, a történelmi múltban többször összehívott Nagy Népgyűlések sorának folytatásaként hozták

²³ A Horvát Köztársaság alkotmánya, I. Történelmi alapok, első bek.

²⁴ A Szlovák Köztársaság alkotmánya, preambulumban, harmadik bek.

²⁵ Bulgária Köztársaság alkotmánya, preambulumban, első bek.

létre az új alkotmányt. Szlovéniában a törvényhozó a következőképpen fogalmazta meg az önálló államiság történelmi alapját; „...és abból a történelmi tényből kiindulva, hogy mi, szlovénok nemzeti felszabadulásunkért folytatott több évszázados küzdelmünkben kialakítottuk nemzeti létünket, és megvalósítottuk államiságunkat.”²⁶ A megfogalmazás egyértelmű és világos, az előző következtetések fényében nem igényel különösebb magyarázatot.

Ahhoz, hogy az egész jogcsaládra kiterjedően megfogalmazható legyen egy, a történelmi legitimitás kérdését is magába foglaló következtetés, még meg kell vizsgálni a három említett kivételt. Lettország, Románia és Magyarország alkotmányában nem találhatunk semmilyen explicit kapcsolatot a történelmi államiság tényével. Lettország esetében ezt a látszólagos ellentmondást könnyen fel lehet oldani. Lettországban jelenleg az 1922. évi alkotmány van változtatások nélkül érvényben, de cikkelyeinek nagyobb részét hatályon kívül helyezték.²⁷ Az 1922-es alkotmány elhelyezkedése a lett jogrendszer csúcán ezért csupán szimbolikus jelentőségű. Ezt a szimbolikus jelentést azonban semmiképpen sem szabad lebecsülni azért, mert a lett jogrendszer önállóságát és ezen keresztül magát a lett államiságot jelképezi. Ez az alkotmány a legelső modernkori önálló, és a marxizmus-leninizmus ideológiájának kizárólagosságától mentes lett állam szellemiségét idézi fel, és ilyen módon alapozza meg a jelenlegi önálló állami létet.

Románia alkotmányának nincsen kifejezett preambuluma. Az általános elvek között találhatunk olyan rendelkezést, ami deklarálja azt, hogy „Románia szuverén és független, egységes és oszthatatlan nemzeti állam.”²⁸ Ebben a cikkelyben nem nehéz az 1918. évi Gyulafehérvári Nyilatkozat, ami a XX. századi román történelem és államiság egyik alapdokumentuma, szellemiségét felfedezni. Ez az alkotmányos rendelkezés azt az állapotot kodifikálja, aminek megteremtéséért a gyulafehérvári egyesülési nyilatkozatokat elfogadták. Ilyen értelemben annak szerves folytatása a XXI. század keretei között.²⁹ Ez a megoldás, visszautalás az államiság egyik alapokmányára, szintén a történelmi – és tág értelemben vett jogi – múlt komolyan vételét és a közgondolkodásban elfoglalt kiemelt szerepét mutatja.

Magyarország alkotmányában egyáltalán nem lehet történelmi utalást találni. Azonban a jelenlegi kodifikált magyar alkotmány a történelmi szemléletű alkotmányhoz képest igen fiatal, és a szocialista rendszer erőszakos, a hagyományokat figyelembe nem vevő jogalkotásának terméke. A szocialista alkotmány hatálybalépéséig Magyarországon az európai kontinensen egyedülálló, leginkább az angol alkotmányos berendezkedéshez hasonló, történelmi alkotmány volt érvényben. A rendszerváltás éveiben, miután politikai okokból nem sikerült az új alkot-

²⁶ A Szlovén Köztársaság alkotmánya, preambulum, első bek.

²⁷ 1. cikk: *A Lett Állam független és demokratikus köztársaság*, 2. cikk: *A lett állami szuverenitást a nép gyakorolja*, 3. cikk: *A Lett Állam területe magába foglalja Vidzene, Latgale, Kurzeme és Zemgale területet, a nemzetközi szerződésekből megállapított határokra vonatkozóan*, 6. cikk: *A parlament megválasztására az arányos képviselő elve alapján, általános, egyenlő, közvetlen és titkos választással kerül sor*.

²⁸ Románia alkotmánya, 1. cikk. (A román állam)

²⁹ A nyilatkozat teljes szövegét I. Mikó Imre *Huszonkét év* (Budapest: Studium 1941) 265–267. o.

mány megalkotása az erőszakosan hatályon kívül helyezett történeti alkotmány kérdését sem sikerült megnyugtatóan rendezni. Csak reménykedni lehet abban, hogy a jövőben egyszer bizonyosan megszülető új magyar alkotmány valamilyen módon rendezze a történeti alkotmánnyal való viszonyt is.

Az előző vizsgálódások azt mutatják, hogy a posztszocialista országok jogrendszerének egyik közös jellemzője az lehet, hogy ezek az országok az önálló állami lét legitimitásának megteremtésére komoly erőfeszítéseket tesznek. Ez azt jelzi, hogy Közép-Kelet-Európa nemzetei a negyven éves szocialista korszakot önazonosságuk elvesztéseként vagy veszélyeztetéseként élték át. Ennek az lehet a magyarázata, hogy a közép-kelet-európai nemzeteknek az önmagukról kialakított képében kiemelt szerepet töltött be az önálló államiság és a nemzeti jogrendszer.

Eddig a pontig a legitimitás megteremtésének és megerősítésének történeti érveken alapuló megoldásait lehetett megismerni. Az alkotmányszövegek összehasonlítása közben meg lehetett figyelni egy másik megoldást is. Ez a megoldás szintén a legitimitásigény kielégítésével és a társadalomszervezés alapvető kérdéseivel áll kapcsolatban. Azonban itt már egy olyan megoldással találkozhatunk, ami a társadalomszervezés általános kérdései mellett az alapvető jogelvek térénumával is kapcsolatban áll.

7. Az általános társadalomszervező elvek és az alapvető jogelvek kapcsolata

A volt szocialista országok alkotmányainak első felületes átolvasása után is szembeűnő az, hogy mindegyik alkotmányban, kivéve az 1922-es lett alapokmányt és a horvát alkotmányt, előfordul a jogállam kifejezés. Ez az egybeesés mindenképpen megérdemli a figyelmet, ezért célszerű részletesen megvizsgálni azt, hogy a posztszocialista országok alaptörvényeiben milyen összefüggés-környezetben szerepel a jogállam fogalma. Így arról is képet lehet kapni majd, hogy milyen szerepet szánnak a jogállamiságnak az alkotmányozók országaik jogrendszerében.

A bolgár alkotmány bevezető rendelkezései között olyan jogállam leírása található, amit az ország alkotmánya és törvényei szerint kell vezetni.³⁰ A cseh alkotmány demokratikus jogállamról rendelkezik, amit a népszuverenitás és a hatalommegosztás eszméje határoz meg.³¹ Az Észt Köztársaság alkotmánya – nem minden költőiséget nélkülözően – olyan államiságot vázol fel, „...*amely a szabadságon, az igazságon és törvényen nyugszik, mely támogatja a belső és külső békét, és biztosítja a társadalom fejlődését, valamint a jelen és a jövő generáció fejlődését...*”.³² Ebben az államképben felismerhető a jogállamiság. A Litván Köztársaság alkotmányában vállalja azt, hogy „...*küzd egy nyílt, igazságos, harmonikus polgári társadalomért és jogállamért...*”³³, amely „...*képviselet a nép és minden*

³⁰ Bulgária Köztársaság alkotmánya, első fejezet (Alapelvek), 4. cikk (1)

³¹ A Cseh Köztársaság alkotmánya, Alaprendelkezések, 1. cikk

³² Az Észt Köztársaság alkotmánya, preambulum, harmadik-negyedik bek.

³³ A Litván Köztársaság alkotmánya, preambulum, utolsó bek.

ember veleszületett jogát arra, hogy szabadon éljen és tevékenykedjen atyái és ősatyái hazájában..."³⁴

Románia alkotmányában a bevezető rendelkezések között a következő cikket érdemes tanulmányozni; „Románia *demokratikus és társadalmi jogállam, amelyben az emberi méltóság, az állampolgári jogok és szabadságjogok, az emberi személyiség szabad fejlődése, az igazságosság és a politikai pluralizmus a legfelsőbb értéket képviseli, és biztosított.*”³⁵ Ez a rész azért érdekes, mert a megfogalmazás bizonytalanságainak ellenére, a jogállamiság tartalmi kérdéseit is érinti. A román alkotmányozók szerint a jogállamiság lényeges tartalmát az előzőekben felsorolt „legfelsőbb értékek” képezik. A szlovák alaptörvényben az előzőnél kevésbé átfogó definíciót találhatunk; Szlovákia demokratikus jogállam, amely független minden ideológiai és vallási tényezőtől.³⁶ Ez a meghatározás a jogállam posztszocialista jelentéstartalmát újabb aspektussal egészíti ki. E deklaráció jelentőségét a szocialista múlt tükrében könnyű megérteni. Szlovénia a jogállamiság szociális vonatkozásait³⁷ emeli ki alaptörvényében. A magyar alkotmány egy-egy mondatos preambuluma szintén egy definitív jellegű mondatot tartalmaz. E szerint Magyarország „*A többpártrendszer, a parlamenti demokráciát és a szociális piacgazdaságot megvalósító jogállam(ot)*”³⁸... kívánja megteremteni. Lengyelország alkotmányába a rendszerváltás után az alkotmányozók azonnal belefoglalták a jogállamiság követelményét. Az 1997 októberi népszavazás után életbe lépő új alkotmány második cikkelye szerint a Lengyel Köztársaság a társadalmi igazságosság alapelveit megvalósító jogállam.³⁹

Látható az, hogy a jogállamiság kiemelt helyet foglal el az alkotmányokban. Minden egyes vizsgált alkotmány preambulumban vagy bevezető rendelkezései között található a jogállamra vonatkozó cikkely. Ez azt jelzi, hogy a XXI. század elején Közép-Kelet-Európában a jogállamiság egyike a jogrendszer csúcán elhelyezkedő és így a jogrendszert alapjaiban meghatározó jogi értékeknek. René David a nyugati jogtípus általános társadalomszervező elvét – a nyugati jog vezérlő elvét – a következőképpen határozza meg: „...számunkra az az ideális társadalom, ami annyira tökéletesen szabályozott, amennyire azt a jog lehetővé teszi”, valamint „...egyhangú az egyetértés abban, hogy a társadalmat a Jog szabályai alá kell rendelni, és a társadalomban a Jognak kell vezető szerepet játszania, miközben szellemiségünkben a Rend és az Igazság gondolata visszavonhatatlanul összekapcsolódik.”⁴⁰ Ezek szerint a nyugati jog vezérlő elvéhez elválaszthatatlanul kapcsolódik a jog alá rendelt államiság eszméje azért, mert a nyugati jogi típusú társadalomszervezés jogi kereteit teremti meg. A jognak alárendelt államiság egyike azoknak az alapvető jogelveknek, amelyek a nyugati jog mindkét nagy jogcsaládjában – a római-germánban és common law jogcsaládban is –

³⁴ A Litván Köztársaság alkotmánya, preambulumban, hatodik bek.

³⁵ Románia Alkotmánya 1. cikk. (A román állam) (3)

³⁶ A Szlovák Köztársaság alkotmánya, Első fejezet (Alapvető rendelkezések), 1. cikk

³⁷ A Szlovén Köztársaság alkotmánya, I. Általános rendelkezések, 2. cikk

³⁸ Magyarország alkotmánya, 1949. évi XX. tv., preambulumban.

³⁹ Lengyelország alkotmánya, 2. cikk

⁴⁰ René David „Existe-t-il un ...” 59. és 60.–61., a fordítás a dolgozat szerzőjének munkája.

megtalálhatóak. A jogállamiságnak és ezen keresztül a nyugati jog vezérlő elvének megjelenése a posztoszocialista alkotmányokban azt jelzi, hogy közép-kelet-európai országok nem egy új, az eddigi jogtípusoktól eltérő tulajdonságokkal rendelkező jogtípust teremtettek meg sajátos történelmi helyzetükből következő társadalmi kihívásaikra válaszolva, hanem a jogtörténeti hagyományaikban mélyen gyökerező nyugati jog jogtípusához való visszatérést kísérelték meg. A továbbiakban a jogcsaládi szintű stíluselemek vizsgálatát is érdemes lefolytatni azért, hogy feltáruljanak a posztoszocialista jogcsalád legjellemzőbb tulajdonságai, megismerhetővé váljon az a jogi környezet, ahol a jogállamiság egyike a legfőbb jogi alapelveknek.

Úgy tűnik, hogy a posztoszocialista jogrendszerekben a legfontosabb általános társadalomszervező elv a nyugati jogi jogtípus társadalomszervezési elve, amelynek lényege a társadalom és jogi szervezethez széleskörű kapcsolatában áll.⁴¹ A jogrendszerek legfontosabb alapvető jogi elve: a jogállamiság szintén szervesen kapcsolódik a nyugati jogi jogtípushoz. A jogállamiság kiemelt szerepével elválaszthatatlanul összekapcsolódik az, hogy a volt szocialista országok a szocializmus után gyökeresen megváltozott helyzet állami legitimitásának bizonyítását két, egymással alapjaiban összefüggő oldalról kísérelték meg. Az állami legitimitás bizonyításának egyik lehetséges útja a szocializmus előtti, nyugati jogi alapokon létrejött államisággal való töretlen történelmi kontinuitás hangsúlyozása. Ezt a történelmi legitimitáskeresést az alaptörvényekben, hol hangsúlyosabban, hol kevésbé hangsúlyosan megjelenő történelmi-jogi utalások illusztrálják. A másik lehetséges megközelítés az európai, demokratikus hagyomány és az ebből következő jogi értékek, különösen a jogállamiság kifejezett vállalása. Mind-egyik alkotmányban megtalálhatóak azok a részek, amelyek a jogállamisággal kapcsolatos egyes intézményeket részletezik, valamint az európai, demokratikus hagyomány másik, alapvető intézményét, az emberi jogokat tartalmazzák.

8. A jogforrások kérdésköre

Az egyik jogcsaládi szintű stílusjegy, aminek a vizsgálata feltétlenül szükséges, a jogforrásokkal áll kapcsolatban. Egy jogcsalád jellemzőit mindig alapjaiban meghatározzák a jogforrások jellegével és természetével kapcsolatos kérdések. Érdemes a nyugati jogi jogtípus részét alkotó római-germán jogcsalád általános felfogása szerint megközelíteni a kérdéskört. A jogforrások a posztoszocialista jogcsaládban mindig írottak, és külön törvényben meghatározott, szigorú feltételeket támaztó eljárás során jönnek létre. Ezt az eljárást a demokratizmus határozza meg azért, mert a törvényhozó testület tagjai, demokratikus szabályok alapján választják meg minden egyes országban. A legfontosabb jogalkotó szerv a meghatározott időre megválasztott képviselőkkel álló törvényhozó testület, de jogot alkothat sa-

⁴¹ Vö.: Bibó István „Az európai társadalomfejlődés értelme” In *Válogatott tanulmányok*, 3. kötet (Budapest: Magvető 1986) 185–266. o.

ját közigazgatási területén belül, egyes kérdésekben a helyi választott képviselők-ből álló önkormányzat is.

A jogforrási hierarchia csúcsán az alkotmány helyezkedik el, amely alatt a törvények és a rendeletek állnak. Ebben a rendszerben foglalnak el speciális helyet az ún. alkotmányerejű vagy „kétharmados” törvények. Ezeknek az a jellegzetesége, hogy a létrehozatalukhoz megkövetelt eljárás feltételei szigorúbbak az általánosnál. A legtöbb esetben az országgyűlésben az ilyen jellegű törvények elfogadásához az általánosnál nagyobb többségre van szükség. Ezt a speciális eljárást az ilyen törvényekben szabályozott kérdések súlya, és a rendszerváltáskor létező sajátos politikai racionalitás indokolta.

A jogforrások értelmezése római jogi alapokon történik. Mivel a posztszocialista országok oktatásában alapvető tárgy a római jog, ezért minden leendő jogász és jogalkalmazó megismeri és elsajátítja a jogértelmezés római eredetű módszereit. Az elmélet szerint a jogalkalmazói értelmezés sosem lehet általánosan kötelező érvényű, azonban a gyakorlatban kialakulhatnak irányadó értelmezések, amelyek a későbbi döntéseket befolyásolják. Észrevehető az előzőek alapján az, hogy ez a stílusjegy majdnem tökéletesen megegyezik a római-germán jogcsalád azonos stílusjegyével.⁴²

9. A különösen jellemző jogintézmények kérdésköre

Fontos kitérni arra a kérdésre is, hogy milyen olyan jogintézmények léteznek a jogcsaládban, amelyek valamilyen különleges, csak az adott jogcsaládhoz kapcsolódó ismérvvvel rendelkeznek. Általában ezek a különösen jellemző jogintézmények szoros kapcsolatban állnak a jogcsalád sajátos történelmi-társadalmi helyzetéből következő egyedi problémákkal. Ezt a kérdést az írás jelenlegi összefüggései között kizárólag csak érinteni lehet azért, mert tartalmának részletes feltárása elmélyült szakjogi vizsgálatot igényel. A kiinduló pont ennek a kérdésnek a vizsgálatánál az lehet – az előző következtetésekkel összhangban –, hogy a posztszocialista jogcsaládban a római-germán jogcsalád legtöbb jellemző jogintézményét megtalálhatjuk. Ez a római-germán gyökerekkel rendelkező, és komoly nyugati befolyás alatt álló jogi gondolkodásmód töretlenségével magyarázható. Létezik azonban a római-germán eredetű intézményeken kívül két olyan jogintézmény is, amelyeket a jogcsalád sajátos háttérproblémái hívtak életre. Ezek a problémák mind a két esetben a szocializmus időszakával állnak kapcsolatban. Az egyik ilyen jogintézmény a kárpótlás intézménye, a másik a privatizáció.

Mindkét jogintézmény célja és lényege a szocialista korszak alatt erőszakosan, a marxista-leninista ideológia hatására létrejött gazdasági-társadalmi berendezkedés nyugati, a piacgazdaság viszonyainak megfelelő átalakítása. Bár a posztszocialista országok különféle módon valósították meg gazdasági-társadalmi berendezkedésük átformálását, könnyen fel lehet fedezni ebben a folyamatban közös jegyeket. A magánosítás folyamatát minden ország megkezdte 1989

⁴² Vö. pl.: *Bevezetés a jog- és államtudományokba* szerk.: Szabó Miklós (Miskolc: Bíbor 2001) 33.–56. o.

után, és ennek fő eszköze a privatizáció jogintézménye volt.⁴³ Lényege abban állt, hogy meghatározott jogszabályok összessége, különféle megoldások segítségével, lehetővé tette a központosított szocialista gazdaságirányítás miatt szinte teljesen állami tulajdonba került „termelőeszközök” és állami tulajdonú vállalatok magántulajdonba adását.

Az előbbi problémával kapcsolható össze a kárpótlás jogintézménye⁴⁴ is. A kommunista pártok hatalomátvételét minden esetben fokozatos államosítás és az „osztályidegen elemek” visszaszorítása követte. Egyetlen volt szocialista országban sem volt lehetőség a szocializmus előtti helyzet akár részleges helyreállítására sem, az eltelt 40 év miatt. Ezért szükség volt arra, hogy az akkor kismimizett állampolgárok, illetve akiket a szocializmus alatt valamilyen kirívó igazságtalanság ért, erkölcsi és anyagi kárpótlásban részesüljenek. Ez a cél is hangsúlyozza a szocialista értékrenddel és örökséggel történő határozott szembefordulást. Erre szolgált a kárpótlás jogintézménye is, ami részleges anyagi kárpótlás állami kiutalását tette lehetővé a különféle jogszabályokban meghatározott, a kárpótlási folyamatban érintett személyeknek. A két jogintézmény ott kapcsolódik össze, hogy a kárpótlás során kapott állami értékpapírral gyakran közvetlenül részt lehetett venni a vizsgált országok privatizációs folyamataiban.

Tisztán látható az, hogy ennek a két jogintézménynek a fő célja a szocialista örökség terheinek, és magának az átalakulásnak megkönnyítése volt. Társadalmi léptékű feszültségek megoldását, valamint csökkentését szolgálták azért, mert a jog eszközeivel próbálták megteremteni a tervutasításos gazdasági rendszer átalakulásának feltételeit olyan módon, hogy közben kísérletet tettek a szocialista korszak által felgyülemlett társadalmi frusztráció enyhítésére. Külön tanulmányt érdemelne e két jogintézmény valóságos működése, sajnos az írás jelenlegi keretei között lehetetlen ezt az elemzést elvégezni. Ez lehet az egyik olyan terület, ahol a joggyakorlat elemzésén keresztül a posztoszocialista jogok sajátos belső, működési mechanizmusai is feltárhatók. Az általánosság szintjén annyit lehet megállapítani, hogy e két jogintézmény valóságos működése több esetben igen eltávolodott a jogintézmények valódi céljaitól, és gyakran magától a jogszabályi rendelkezésektől is.⁴⁵

10. A posztoszocialista jogcsalád

Röviden összegezve az előző vizsgálódások eredményeit a következő megállapításokra lehet jutni. A posztoszocialista jogcsalád egy olyan önálló jogcsalád, ami a nyugati jogi jogtípus része. A XXI. század elején azért lehetséges az, hogy a volt népi demokratikus országok a nyugati jogtípus részét alkotó önálló jogcsaládot alkotnak, mert a jogcsaládot alkotó országokban számos a római-germán jogcsa-

⁴³ Az egész kérdést átfogóan l.: Voszka Éva *A spontán privatizáció* (Budapest: ÁPV Rt. 1998) kül. 7–13. o. A szlovéniai privatizáció folyamatát pl. l.: Rado Bohnic and Steven M. Bainbridge „Corporate Governance in Post-Privatized Slovenia” *American Journal of Comparative Law* 49/1 (2001) 49–77. o., kül. 53–58. o.

⁴⁴ Mihályfi Péter *A kárpótlás* (Budapest: ÁPV Rt. é. n.) kül. 19–24. o.

⁴⁵ Jó példa erre a furcsa – jogtétel és joggyakorlat között fennálló – kettősségre a romániai egyházi ingatlanok, sőt általában az ingatlanok privatizációjának ellentmondásossága.

lád jogi hagyományaitól eltérő egyedi, a megismerés különböző szintjein elhelyezkedő jellemzőt lehet megfigyelni. Ezek a különböző szintű egyedi jellemzők szoros kapcsolatban állnak a volt szocialista országok jogi-politikai rendszerváltoztatásából következő, az „átmenethez” kapcsolható problémákkal. Ennek az átmenetiségnek egyik jele az, hogy a jogcsaládhoz tartozó országok jogrendszerének történelmi és egyben jogi problémái – mint például a Benes-dekrétumok ügye, vagy a balti államok orosz kisebbséggel kapcsolatos történelmi gyökerű problémái – még nem oldódtak meg véglegesen. Ezek a komoly jogi aspektussal rendelkező kérdések valószínűleg a jövőben az európai integrációs folyamat során, amelyen keresztül a római-germán jogcsalád jogi gondolkodása kísérel meg meghatározó jogi befolyást gyakorolni a térség államaira,⁴⁶ kezdenek majd el rendeződni. Az átmenetiségnek másik jele az, hogy a privatizáció és a kárpótlás jogintézménye még napjainkban is meghatározó a jogcsaládhoz tartozó nemzeti jogrendszerekben. E két jogintézmény azért erősíti fel az átmenetiség jellemzőjét, mert mindkét intézmény célja az, ahogy ezt már láthattuk, hogy az átmenet nehézségein könnyítsen. Nem mentesek a közép-kelet-európai országok jogrendszerei a szocialista jogtudomány egyes, továbbélő fogalmaitól sem. Erre jó példa az, hogy a szocialista jogdogmatika néhány fogalmát –, például: az elkülönült családi jog mint jogág, a társadalomra veszélyesség büntetőjogi fogalma, a polgári jog kifejezés – a mai napig axiómaként használják a jogcsalád országában.⁴⁷ A poszt-szocialista jogcsalád tehát a nyugati jogtípus része – mert a nyugati jog vezérlő elve alapján épül fel társadalma és jogrendszere –, de olyan önálló egység, amely pontosan körülhatárolható sajátosságokkal – átmenetiség, szocialista örökség – rendelkezik.

IV. Következtetések

Az előző vizsgálódások azt a meggyőződést erősítik, hogy nem szabad a poszt-szocialista országok jogrendszereiről felületes ismeret alapján ítéletet mondani. Első olvasatra igen meggyőzőnek tűnik Merryman érvelése, szerinte a volt szocialista országok már tökéletesen visszatértek a római-germán tradíciókhoz, mivel az európai jogharmonizáció és jogközelítése szükségszerűen biztosítja a római-germán jogcsalád dominanciáját a térségben.⁴⁸ Az előbbieken bemutatott példák – a történetiség kiemelt szerepe, „kétharmados törvények”, privatizáció és kárpótlás, egyes fogalmak továbbélése – némileg árnyalják az előző megállapí-

⁴⁶ Vö. többek között: Paul H. Britzke „Miképpen tervezzünk jogi kereteket a kelet-európai piacok számára” in *Kiáltás a gyakorlatiasságért a jogállami átmenetben* szerk. Varga Csaba 58–65. o.

⁴⁷ Vö.: Jakab András „A szocializmus jogdogmatikai hagyatéka” *Jogelméleti szemle* 2003/4. és Hollán Miklós „Megkésétt búcsú a társadalomra veszélyességtől” *Jogelméleti szemle* 2003/4.

⁴⁸ J. Merryman „The French Deviation” *American Journal of Comparative Law* 44/1 (1996), 109–120. o.

tást, és azt jelzik, hogy a posztszocialista problematika jóval elmélyültebb vizsgálatára lesz szükség a jövőben.

Hasonló kérdéseket vet fel az orosz jog kapcsán Anatokolskaia is. Állítása szerint napjaink orosz joga jogszabályi szinten már könnyen összehasonlítható a római-germán jogcsalád országainak jogával. Szerinte a jelenlegi orosz jogszabályok többé-kevésbé megfelelnek a római-germán jogcsaládban a jogszabályokkal szemben támasztott elvárásoknak, tehát szinte azonosak is. Ebből akár az is következhetne, hogy az orosz jog a XXI. század elejére a római-germán jogcsalád részévé vált. Erről az állításról azonban mindenki érezheti, hogy ez így biztos nem lehet igaz. A szerző a *law in books* és a *law in action* fogalompárját hívja segítségül a paradoxon feloldásához. Úgy véli, hogy a *law in books* szinten valóban igen sok hasonlóságot lehet találni a római-germán eredetű jogrendszerek jogával, de ez a megfelelés még nem lehet elégséges egy jogrendszer elhelyezéséhez. Ugyanis az orosz joggyakorlat⁴⁹ – a *law in action* szint – olyan komoly eltéréseket mutat a nyugati modelltől, hogy ez mégis lehetetlenné teszi a mai orosz jog és a római-germán eredetű jogrendszerek összekapcsolását, azonos jogi egységbe sorolását.⁵⁰

A rendszerváltásokat követő bő egy évtized összehasonlító jogi irodalmából kiragadott két példa óvatosságra inti a volt népi demokráciák jogrendszereit vizsgáló kutatókat. A jelenség teljességre törekvő megismeréséhez több jogtudományi irányzat együttműködése szükséges. A probléma megközelíthető összehasonlító jogi szempontból – erre tett kísérletet ez a tanulmány is –, de ez a szemlélet nem válhat egyeduralmukodóvá a kutatásban. Fontos szerepet kaphat a jövő kutatásaiban az államtan tudománya is, mivel a volt szocialista országok rendszerváltásának folyamatában komoly szerepet kaptak egyes államtani alapfogalmak is, mint a jogállamiság vagy a szuverenitás egyes kérdései. Több kérdés jogbölcseleti irányból is felvethető, és így tovább árnyalható a jogcsaládról kialakult kép.⁵¹ Ezekén túl a kutatásban azonban leginkább a jogszociológiai megismerés támogatására lesz szükség azért, mert a posztszocialista országok vizsgálatában – tekintettel a korábban említett szocialista örökségre – kiemelt figyelmet kell fordítani a joggyakorlat kérdéseire is.⁵²

⁴⁹ Vö.: Vladimir Shlapentokh „A közsférák bűnöző magánkisajátítása Oroszországban” in *Kiáltás a ...* 115–122. o.

⁵⁰ M. V. Anatokolskaia „Russian Law from a Comparative Law Perspective” *Maastricht Journal of European and Comparative Law* 8/4 (2001), 371–396. o.

⁵¹ A felmerült problémák bölcseleti megragadására jó példa Varga Csaba *Jogállami átmenetünk* (Budapest: AkaPrint 1998)

⁵² Rendkívül érdekes írás erről a területről Fleck Zoltán „Jogintézmények átépítése. Bevezetés a közép-európai új demokráciák bírói jogalkalmazásának szociológiájába.” *Kontroll* 1 (2003) 28–55. o.